

ՇԻՐԱԿԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ Զ.ա. VIII-VI դդ.

Շիրակի վարչական բաժանման մասին խոսելիս անհրաժեշտ է անդրադառնալ սկզբնաղբյուրներին, որոնց մեջ առանձնահատուկ դեր է կատարում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»: Հայկից սերած ցեղերի¹ և գավակների մասին խոսելիս Մովսես Խորենացին գրում է. «...Արամանյակը բոլոր բազմությունն առնելով չվում է դեպի հյուսիսային արևելք և գնում իջնում է մի խոր դաշտավայր, բարձրագագաթ լեռներով շրջապատված, որի միջով մի կարկչաասահ գետ էր անցնում արևմտյան կողմից. և դաշտը կարծես թեքված էր դեպի արևելք և երկարությամբ ձգվում էր արեգակի կողմը, իսկ լեռների ստորոտներում բխում էին բազմաթիվ ակամակիտ աղբյուրներ, որոնք միանալով, գետեր կազմելով, հեզաբար հոսում էին նրանց սահմանների մոտ, լեռների ստորոտներով և դաշտի ավիերով, որպես թե պատանհներ շրջեին երիտասարդուհիների մոտերը: Իսկ հարավային արեգակնաճեմ լեռը, սպիտակափառ գագաթով, ուղիղ բուսել էր երկրից՝ պինդ գտնադրված մարդու երեքօրյա ճանապարհի շրջապատով, ինչպես ասաց մերոնցից մեկը, և հետզհետե սրվում էր դեպի վեր. իսկապես մի ծերունի լեռ՝ երիտասարդացած լեռների մեջ: Արամանյակը այս խոր դաշտում բնակելով՝ շենացնում էր մի մասը դաշտի հյուսիսային կողմում և լեռան ստորոտը նույն կողմում, լեռն իր անվան հարմարեցնելով կոչում է Արագած, իսկ կալվածը՝ ուտն Արագածո»²: Այս Զերթոդահայրը շարունակում է. «Բայց սքանչելի մի բան է ասում պատմագիրը [Մար Աբասը՝ Ի.Ա.], թե շատ տեղերում ցիրուցան բնակում էին սակավաթիվ մարդիկ մեր երկրում մախթան մեր բնիկ Հայկի գալուստը»³: Մովսես Խորենացին Հայկական լեռնաշխարհում Հայկյանների տարածման մասին պատմելիս խոսում է նաև Շարային ու նրա տոհմին հանձնված գավառների մասին. «Նրա [Արամանյակի՝ Ի.Ա.] որդին՝ Արամայիսը իր բնակության համար տուն է շինում գետի ավին մի բլուրի վրա և իր անունով կոչում է Արմավիր, իսկ գետը կոչում է Երասխ՝ իր թոռան Երաստի անունով: Իսկ իր որդուն, բազմազավակ և շատակեր Շարային ամբողջ աղխով ուղարկում է մի արգավանդ ու բերրի դաշտ, հյուսիսային լեռան՝ Արագածի ֆիկունքում, որտեղ շատ ջրեր են հոսում. նրա անունով, ասում են, գավառը կոչվեց Շիրակ»⁴: Շարան ու իր հետնորդները բնակվում ու իրենց իշխանությանն են ենթարկում Այրարատի Արշարունիք⁵,

¹ Այս առումով ուշագրավ է Բաբկեն Հարությունյանի հետևյալ կարծիքը. «Թորգոմյանների տեղաբնիկությունը կասկածներ չի հարուցում, քանի որ խեթական սեպագրերում Թոգարմա երկիրը հիշատակվում է մինչև «Շուլի ժողովուրդների» գաղթը: Սակայն Հայկական լեռնաշխարհի շրջանակներում ցեղային տեղաշարժերը իրողություն են, որոնց մասին Հայկի և Բելի պատմությունն ունի մի քանի վկայություններ, որոնք հավաստում են բնակչության առկայությունը մինչև Թորգոմյանների գալուստը» (Հայկի և Բելի առասպելի, հայ ժողովրդի ծագման և Այրարատյան բազմաթիվության առաջացման հարցի շուրջ, ԵՊՄԺ հանրապետական 3-րդ գիտա-ժողովի նյութեր, Գյումրի, 1998, էջ 5-6):

² Մովսես Խորենացի, ԺԲ:

³ Նույն տեղում, ԺԲ:

⁴ Նույն տեղում, ԺԲ:

⁵ Արշարունիք գավառը Գաբեղեանք գավառի հետ կազմում էր Երասխի խորածոր կիրճը, ուստի երկուսը միասին կոչվում էին Երասխածոր: Արշարունիք անունը կապվում է Կամսարականների, իսկ դրանից առաջ՝ Երուանդունիների տոհմական անուն՝ Արշաիրի հետ: Այս գավառը ըստ երևույթին գտնվել է Շիրակից իբրև Երվանդաշատի քաղաքային տարածք: IV դ. և հետո Կամսարականներին պատկանում էր Շիրակի հետ նաև Արշարունիքը: Այստեղ էր գտնվում Արտագերս հռչակավոր ամրոցը /այժմ՝ Զեքա/: Ս.Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1963, էջ 40:

Շիրակ, Աշոցք⁶ գավառներն ու Գուգարքի հարավային մեծ մասը⁷: Այս էքոնոմիկական միավորը հայագետներին հայտնի է «Շարայի ցեղամիություն» անվամբ⁸: Ուրարտական տվյալների համաձայն՝ նույն տարածքում Զ.ա. IX դ., արդեն ձևավորված էր «Վիտերուխի-Լուշա-Քաթարգա» անվանված մի միավորում, որն էթիունի համադաշնության հյուսիսարևմտյան թևն էր կազմում: Հայտնի է, որ Վիտերուխից է ծագում Գուգարք տեղանունը /Վիտերուխի ցեղը ժամանակին բնակվել է Արաքսի հարավային ավազանում, Ալաշկերտի շրջանում և ավելի ուշ է տեղաշարժվել դեպի Գուգարք/: Լուշան համադրվում է Լոռիին, իսկ Քաթարգան՝ Կղարքջին⁹: Այսինքն՝ «Շարայի ցեղամիությունը» ձևավորված էր արդեն վաղ երկաթի դարում և որպես քաղաքական միավոր հարատևել է մինչև Գուգարաց բղեշխության կազմավորումը: Ուսումնասիրելով այս դաշնության կազմը՝ կարելի է ընդհանուր գծերով վերականգնել էթիունի ունեցած քաղաքական կառուցվածքը՝ համայնքներ-ցեղապետություններ-քրմապետություններ-դաշնություններ-համադաշնություն /էթիունի/, որը հիշեցնում է Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական բաժանումը՝ համայնքներ-գավառներ-աշխարհներ-բղեշխություններ-քաղաքություն¹⁰: Զ.ա. VIII դ. բիայնիլի-էթիունյան սահմանն անցնում էր Արաքս գետից հարավ ընկած շրջաններով ու Հայկական պարով:

Ըստ Ս.Երեմյանի՝ Արաքս, Արախս, Երասխ գետի անվանումը ծագել է քիայնական սեպագրերում հիշատակված Էրիախի ցեղամիության անունից¹¹: Ըստ ամենայնի, պատմական Հայաստանի այս՝ դեռևս վաղ երկաթի դարում ձևավորված աշխարհագրական-քաղաքական սահմանագիծն իր արտահայտությունն է գտել մաս և ավելի ուշ Արեւմտյան ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանը բաժանվեց երկու՝ հետագայում «Հայկական անվանված» սատրապությունների. համաձայն Հերոդոտոսի՝ 13-րդ սատրապության կազմում էին ընդգրկված Պակտյուիկեն, արմեններն ու նրանց հարևանները մինչև Եվքսինյանը [Մև ծով], իսկ 18-րդում՝ մատինները, սասպեյրները և ալարոդները¹²: Ընդ որում, այստեղ հիշատակված մատինները թերևս այլ են Փոքր Ձաք գետի ակունքների մոտ բնակվողներից և տեղորոշվում են Արաքս գետի վերին հոսանքների շրջանում:

Զ.ա. IX դ. վերջին քառորդում Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորվել էին երեք խոշոր քաղաքական միավորումներ՝ հարավայինը, արևմտյանը և հյուսիսայինը¹³: Հարավայինը Ուրարտուն էր՝ Վանի թագավորությունը, որի կազմում էին ընդգրկված պատմական Հայաստանի հինգ մահանգները՝ Մուկը, Կորճաք, Պարսկահաք, Վասպուրական, Տուրուբերան: Հարավային միությունը զբաղում էր մոտ 94000 քառ. կմ տարածք: Հյուսիսայինը էթիունին էր. այս միության կազմում էին ընդգրկված պատմական Հայաստանի վեց մահանգները՝ Սյունիք, Արցախ, Այրարատ, Տայք, Գուգարք, Բարձր

⁶ Աշոցք-Ղաթուկի: Ուրարտական արձանագրություններում կոչվում է *Isqigul*: Նույն տեղում, էջ 36-7 Նույն տեղում, էջ 36, 40, 48, 73-74:

⁸ Ս.Հմայակյան, Էթիունի երկիրը և «Վիտերուխի-Լուշա-Քաթարգա» դաշնությունը, ԵՊՄԺ հանրապետական III գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1998, էջ 16-17: Ս.Պետրոսյան, «Շարայի ցեղամիությունը» Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում /Մ.թ.ա. VI-V դդ./, Լրաբեր հասարակական գիտությունների /այսուհետ՝ ԼՀԳ/, Եր., 1979, թիվ 12, էջ 65-75: Ս.Պետրոսյան, Հացազգիների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդազրույցում, Պատմաբանասիրական համոյես /այսուհետ՝ ՊԲՀ/, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1981, թիվ 3 /94/, առանձնատիպ, էջ 190-192:

⁹ Ս.Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 59:

¹⁰ Ս.Հմայակյան, նշվ. աշխ., էջ 16:

¹¹ Ս.Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 73-75:

¹² Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը՝ Սիմոն Կրկյաշարյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1986, III, 93:

¹³ Ս.Հմայակյան, Շիրակը Լուշա-Կաաարգա-Վիտերուխի դաշնակցության կազմում, ԵՊՄԺ հանրապետական I գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1994, էջ 21-23:

Հայքի մի մասը: Այն գրավում էր մոտ 98000 քառ. կմ տարածք: Եթիունի-Եթիուխի երկիրը հիշատակվում է Մենուայի և Իշպուինիի համատեղ արձանագրությունում, որը գտնվել է Վանի Ս. Պողոս եկեղեցու շարվածքում¹⁴: Արձանագրությունում խոսվում է բիայնացիների և Ուխտերուխի, Լուշա, Քաթարգա մարզերի միջև տեղի ունեցած ռազմական բախման մասին, որոնց Եթիուխի երկրի աղքատները օգնություն էին տրամադրել¹⁵: Ապա Խոռխոռյան տարեգրության երրորդ տարվա /Զ.ա. 784թ./ տեղեկությունների համաձայն՝ դեպի հյուսիս արշավելիս Արգիշտի I-ը նվաճել էր Եթիունին ու հասել մինչև Ուդուրի-Եթիուխի երկիրը: Տարեգրության մեկ այլ հատվածից պարզ է դառնում, որ ուրարտացիները, արշավելով դեպի Եթիունի, նվաճել էին Էրիախի, Քաթարգա երկրները՝ հասնելով Իշկիգուլու երկիրը:

Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան տարածքները կողմնորոշված էին դեպի երրորդ քաղաքական միավորումը՝ Խաթեն: Ուսումնասիրելով Ասորեստանյան և ուրարտական սեպագրերը՝ Ն.Հալթությունյանը եզրակացնում է, որ Խաթ/թ/ն Խաթ/թ/ի Խաթինի¹⁶, երկիրը տեղադրվում էր Ալզի-Աշշա /հին հայկական Աղձնիք/ և Ծուփանի-Սոֆենե-Ծուփա, Մելիտեա-Մելիդ /որը շատ հաճախ Խեթերի մեծ տերության կազմում է հանդես գալիս/ և Կումմուխ-Կումմագենե երկրներից ոչ այնքան հեռու: Այսինքն՝ Զ.ա. XIII դ. վերջ-VII դ. առաջին կեսերին սեպագիր աղբյուրներում հիշատակված Խաթ/թ/ն Խաթ/թ/ի երկիրը թատերաբեմից հեռացած հզոր Խեթական թագավորության քաղաքական հաջորդն է, որը տեղադրվում է Եփրատի աջակողմյան մասում՝ Արածանիի և Եփրատի միախառնման վայրից դեպի հարավ /հարավ-արևմուտք/, Մելիտեա-Մելիդ-Մալաթիայի մարզում և հարավ-արևմուտքում մինչև Կումմուխ-Կումմագենեի հյուսիսային սահմանը: Անդրեփրատյան այս պետության հզորության ժամանակաշրջանում հարավում նրա սահմաններն է տարածվել մինչև Գարգամիշ-Կարքեմիշ /ժամանակակից Ջերարլուս/Արփադա/ժամանակակից Թել-Եփրատ/¹⁷:

Այս քաղաքական կազմավորումներից յուրաքանչյուրը, ելնելով իր աշխարհագրական դիրքից, քաղաքական իրադրությունից ու տնտեսական զարգացման մակարդակից, ուներ տարբեր, երբեմն հակադիր նպատակներ: Եթիունին քաղաքականապես ավելի թույլ զարգացած միություն էր: Եթիունին հեռու էր Ասորեստանից, առևտրական բանուկ ճանապարհներից և մայրաղիներից. բնականաբար, ցանկություն և նպատակ կար տիրանալու այդ ուղիներին, որը կարելի էր իրականացնել միայն հաղթելով Վանի աղքատներին: Խաթեն Մելիտենեի գլխավորությամբ գտնվում էր հյուսիսից հարավ և արևելքից արևմուտք ձգվող ճանապարհների խաչմերուկում, տնտեսական առումով ավելի զարգացած էր իր հյուսիսարևելյան և հարավարևելյան հարևաններից և կարծես ուներ մեկ նպատակ՝ պահպանել իր գոյությունն ու անկախությունը՝ չենթարկվելով ոչ Ասորեստանին, ոչ Ուրարտուին: Զ.ա. IX դ. վերջին քառորդին Եթիունիի և Ուրարտուի ուժերը, ըստ Ս. Հմայակյանի կարծիքի, գրեթե հավասար էին: Ընդհարումը, սակայն, անխուսափելի էր. սկսված պատերազմը սկզբում հաջող էր Եթիունիի, հետո Ուրարտուի համար: Հաղթողին բաժին էր հասնելու Խաթեն, ինչպես էլ եղավ հետագայում, երբ Զ.ա. VIII դ. այն ենթարկվեց Վանի թագավորությանը:

¹⁴ Н.Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей; КУКН—31, изд. «Гитутюн» НАН РА, Ер., 2001.

¹⁵ Н.Арутюнян, Биайнили (Урарту), военно—политическая история и вопросы то—пономики, Изд. АН Арм.ССР, Ер., 1970, էջ 20; Н.Арутюнян, Земледелие и ското—водство Урарту, Изд. АН Арм.ССР, Ер., 1964, էջ 262-263. Б.Пуотровский, Ванское царство /Урарту/, Изд. Восточной литературы, М., 1959, էջ 70:

¹⁶ Н.Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 226-227:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 226-227:

Հարավային և հյուսիսային միությունների ընդհարումների առաջին նկարագրությունները հայտնի են Մեմուա /Միմուա/ և Իշպուհնի արքաների միասնական գահակալության տարիներից, երբ Էթիունի դաշնակցության հյուսիսարևմտյան թևը կազմող իշխամությունները արշավում են Վանի թագավորություն: Դրանցից խոշորագույներն էին Լուշան /Լուշ/ ¹⁸, Քաթարգան /Կոթարք/, Վիտերուխեն /տեղադրվում է Արաքսի և Ալաշկերտի միջև ընկած տարածքում/¹⁹: Վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Անաշե /Ալաշկերտ/ քաղաքի մոտ. դաշնակցության զորքերը ետ են շարժվում: Անաշեի ճակատամարտը կանխորոշեց լեռնաշխարհի հետագա ճակատագիրը, և Վանի թագավորությունը դարձավ լեռնաշխարհի միակ առաջատարը: Ելնելով արձանագրություններում պահպանված տեղեկություններից՝ կարելի է ասել, որ Էթիունին այն ցեղամիությունն էր, որի ներքո միավորվել էին Էթիունի, Աբիլհանի, Էրիախի, Ագա և այլ ցեղեր: Ալնհայտ է, որ Էթիունի ցեղամիության սահմանները Ք.ա. VIII-VI դդ. երբեմն ընդարձակվում էին, երբեմն կրճատվում: Այդ մասին են վկայում Արգիշտի /Արգիշթե/ I և Սարգուրի II տարեգրություններում Էթիունիի դեմ կատարված արշավանքների ժամանակ թվարկված դաշնակից ցեղերի, երկրների ու քաղաքների անվանումները: Այս ժամանակ ամենահզորը Էթիունիում հյուսիսարևմտյան դաշնակցությունն էր, և այս ուղղությամբ Վանի արքաները երկար ժամանակ չէին համարձակվում առաջ շարժվել: Ք.ա. 780 թ. Արգիշտի I արքայի գահակալության երկրորդ տարում ամրացնելով իրենց թիկունքն ու թևերը մի շարք նվաճումներով, ուրարտացիները համարձակվեցին շարժվել դեպի հյուսիս-արևմուտք: Ս.Հմայակյանը գրում է. «Այս արշավանքի նկարագրության մեջ Արգիշտին առանձնացնում է մեզ հետաքրքրող դաշնակցությունը հետևյալ նկարագրությամբ. «Արքաներին, որոնք եկան Դիաուխեի»¹⁹ արքային օգնելու, ես ջախջախեցի: Մեկ տարում գրավեցի Լուշան, Քաթարգան, Էրիախին, Գուլութախին, գրավեցի Վիտերուխեն, հասա մինչև Աբունի»²⁰: Այսպիսով, ակնհայտ է, որ այս դաշնակցության կարևոր անդամներից են եղել Շիրակի գավառները, մասնավորապես Էրիախին և Գուլութախին: Վերը բերված սեպագիր տեքստի վրա հենվելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ Արգիշտին այս նվաճումները կատարել է Դիաուխից վերադառնալու ճանապարհին, ընդ որում, բիայնացիները մախ շարժվել են դեպի արևելք, Լուշա և Քաթարգա մարզերով հասել են Էրիախի՝ Արփաչայ-Ախուրյանի ձախափնյա տարածք, ապա շարժվելով հարավ-արևմուտք՝ պարտության մատնել Գուլութախին և Ուլտերուխին՝ հասնելով մինչև Աբունի»²¹ (17, էջ 65-66): Գուլութախին պետք է փնտրել Էրիախիի և Վիտերուխիի միջև, այսինքն՝ վերին Արաքսի հյուսիսային՝ ձախ ափին, հավանաբար Արփաչայ-Ախուրյանի և Արաքսի միախառնման վայրից արևմուտք, Աբունիից հյուսիս-արևելք²²: Արգիշտիի թերի արձանագրություններից մեկի հիման վրա, որտեղ Գուլութախին հիշատակվում է Անիշթուերգայի հետ, իսկ Անիշթերգան Խորխուրյան տարեգրության երրորդ տարում /Ք.ա. 784թ./ հիշատակվում է Աբիլհանիի հետ /այս դեպքում խոսքը գնում է գլխավոր հռչակագրի մասին/: Այս և մեկ ուրիշ դեպքում Անիշթերգան հիշատակվում է հյուսիսային մարզ Գուլութախիի հետ, վերջինս էլ՝ Աբունիի հետ²³: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ Ն.Հարությունյանը Գուլութախին տեղայնացնում է վերին Արաքսի հյուսիսային՝ ձախ ափին, հավանաբար Արփաչայ-Ախուրյանի և Արաքսի միախառնման վայրի մի կողմից և մյուս կողմից Աբիլհանի և Անիշթերգայի մի-

¹⁸ Ս.Հմայակյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 22:

¹⁹ Н.Арутюнян, *Земледелие и скотоводство Урарту*, էջ 70-71, 73:

²⁰ Ս.Հմայակյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 22: Н.В. Арутюнян, *нշվ. աշխ.*, էջ 65-66:

²¹ Н.Арутюнян, *нշվ. աշխ.*, էջ 65-66:

²² Նույն տեղում, էջ 65-66:

²³ Նույնը:

ջև՝ Վիտերովսիից հյուսիս: Հնագետները, ուսումնասիրելով վերը նշված Իշպուհնիի և Մեմուտյի «Ս.Պողոսի արձանագրությունը» և Արգիշտիի Խորխորյան տարեգրությունը, Վիտերովսի-Ուիտերովսի երկիրը տեղադրում են Էրիախի երկրից հարավ-արևմուտք, Արունիից արևելք, Արփաչայ-Ախուրյանի միախառնման վայրից հարավ-արևմուտք, Արաքսի աջափնյակում: Հարավ-արևմուտքում Վիտերովսիի տանձանը հասնում էր քիայնական սեպագրերից հայտնի Անաշե քաղաքը՝ ժամանակակից Ալաշկերտ²⁴: Մեզ հետաքրքրող Էրիախի երկրի տեղադրության մասին կարելի ասել հետևյալը. Խորխորյան տարեգրության համաձայն՝ Էրիախի երկիրը /ցեղը/ գտնվել է Իգա/նի/ և Արունի երկրների միջև և Էթիունի տանող ճանապարհին: Նույն աղբյուրի կրկնօրինակում Էրիախին դուրս է գալիս մի կողմից՝ Քաթարգա երկրի, մյուս կողմից՝ Գուլութախի և Ուիտերովսի մարզերի միջև: Մարդուրյան տարեգրության համաձայն՝ Էրիախին մի դեպքում տեղադրվում է Արիլիանի-Արեղյանք, մյուս դեպքում Էթիունիի հարևանությամբ /կազմում/: Մերք այն հիշատակվում է Արունի և Արիլիանի երկրներից ինչ-որ հետավորության վրա: Բոլոր դեպքերում Էրիախիի և Արունիի, Արիլիանիի միջև այստեղ հիշատակվում են Իշքելուանի և Կադիախի մարզերը: Էրիախիի տեղադրության համար անգնահատելի արժեք ունի Արգիշտի I-ի հաղթական արձանագրությունը, որը հատվել է ժայռի վրա Գյումրուց 8 կմ հյուսիս-արևմուտք գտնվող Մարմաշեն գյուղի մոտ: Արձանագրությունում պատմվում է Էրիախի երկրի, Իրդանիունի քաղաքի նվաճման և Իշկիզուլու երկիրը հասնելու մասին: Այսպիսով, Էրիախի երկիրը անհրաժեշտ է փնտրել Իգանի և Արունի կամ Քաթարգա և Գուլութախի, Վիտերովսի երկրների միջև, Արիլիանիից ոչ հեռու, Էթիունիի հարևանությամբ /Էթիունիի կազմում/, նախկին Գյումրու և նրան հարևան տարածքներում: Էրիախին մոտավորապես համապատասխանում էր հին հայկական Շիրակ գավառին²⁵: Ինչ վերաբերում է Էրիախիի հարևան և դաշնակից երկրների տեղադրությանը, ապա կասենք հետևյալը:

Լուշա երկրի տեղադրության հարցում մասնագետների կարծիքները տարբերվում են: Ըստ Հ.Կարազոյանի՝ քիայնական Լուշան նույնացնում է Լոտիին,²⁶ իսկ Ն.Հարությունյանը Լուշա երկիրը տեղադրում է Ախուրյանի և Արաքսի գետախառնումից դեպի հյուսիս, հարավ /հարավ-արևելքում/ Վիտերովսիի և հյուսիսում /հյուսիս-արևմուտքում/ Քաթարգա երկրների միջև, Էրիախիից ոչ այնքան հեռու²⁷: Բիայնական Քաթարգան²⁸ տեղադրվում է պատմական Կղարջքից քիչ հարավ՝ շարժվելով Դիաուխի-Դայանի կողմից, հյուսիսից /հյուսիս-արևմուտքից/ այն պետք է փնտրել չհասնելով Էրիախի՝ ճորդիսի հովտում և դրան հարող շրջաններում, հարավից դեպի Էթիունի շարժվելիս Կաթարգան պետք է փնտրել Էրիախիից հյուսիս: Հենվելով Խորխորյան տարեգրության վրա՝ Կաթարգան տեղադրվում է Էրիախիից արևմուտք /հյուսիս-արևմուտք/, Դիաուխի-Դայանիի /տեղակայվում է Էրզրումից հյուսիս և հյուսիս-արևելք, Եփրատի վերին հոսանքում, ակունքից ոչ հեռու և ճորդիս գետի միջին հոսանքում՝ Սարիղամիշից հարավ-արևմուտք²⁹ և Էրիախիի միջև³⁰: Ելնելով Մարդուրյան տարեգրությունից³¹, որտեղ արքան գրում է այն մասին, որ Արիլիանի է մտել Էրիախիից վերադառնալու ճանապարհին, իսկ ըստ Արգիշտի I-ի Մարմաշենի հաղթական ար-

²⁴ Н.Арутюнян, *նշվ. աշխ.*, էջ 27, 201-203:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 258-259: Н.Арутюнян, *Бийянили*, 147-148: Б.Пуотровский, *նշվ. աշխ.*, էջ 68, 71:

²⁶ Ս.Հմայակյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 22:

²⁷ Н.Арутюнян, *Земледелие и скотоводство Урарту*, стр. 131:

²⁸ Ս.Երևյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 59:

²⁹ Н.Арутюнян, *նշվ. աշխ.*, էջ 70-71, 73:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 105-106:

³¹ КУКН-241С:

ձանագրության, Արիվանի երկրի տեղադրության մասին կարելի ասել հետևյալը. Էրիախի երկիրը տեղադրելով Գյումրու և հարևան շրջաններում, Արիվանին տեղադրել ավելի հարավ, քանի որ ուրարտացիները այստեղ են հայտնվել տուն վերադառնալիս: Այս առումով ավելի ուշագրավ է սարդուրյան տարեգրության այն հատվածը, որտեղ Արիվանի երկիրը հիշատակվում է Աբունի /Հավնունի-ք/ երկրի հետ: Ալնհայտ է, որ Արաքսի վերին հոսանքներում պահպանված հին հայկական Աբելյանք /Աբելանք-ք/ անվանումը կապված է Արիվանի երկրի անվան հետ³²: Ինչ վերաբերում է Իգանի երկրի տեղադրությանը, ապա մասնագետները, հենվելով Խորխուրյան տարեգրության վրա, այս երկիրը և նրա կենտրոն Մակալտու/նի/-ն տեղադրում են Էրիախի և Կուրիանի երկրների հարևանությամբ³³: Իգանի երկրի տեղադրության համար առաջնային է Սարդուրի II-ի՝ Շորը լճից հարավ-արևմուտք հայտնաբերված Թաշքոյիքուտի արձանագրությունը, որտեղ արքան խոսում է Իգանիի կենտրոն՝ Մակալտու/նի/ քաղաքի նվաճման մասին³⁴: Ելնելով ասվածից՝ Իգանին տեղադրվում է Շորը լճի՝ քիայնական Խալդիքուլիսի³⁵, հարավային ափին և դրան հարող շրջանում: Սարդուրյան տարեգրության մի հատվածում հյուսիսային արշավանքները նկարագրելիս արքան Իգանի/ և Էրիախի երկրների հետ հիշատակում է նաև Կուրիանի երկիրը, որը մասնագետներից Ի.Դյակոնովը տեղադրում է Վանի թագավորության ծայր հյուսիս-արևմուտքում, Իգանիի հարևանությամբ³⁶: Մակայն Էրիախիի և Իգանիի հարևան այս երկիրը Ս.Հմայակյանը տեղադրում է Շիրակում և համապատասխանեցնում այժմյան Շիրակի մարզի Անիի շրջանին³⁷: Այս առումով կարևոր է նաև Էթիունի համադաշնության մեջ մտած Ազա-Ուազա-Վազա ցեղամիության տեղայնացումը: Ուրարտական աղբյուրների համաձայն՝ Վազայի հյուսիսարևմտյան հարևաններն էին Էրիախի, Կուլիանի (Գյումրիի շրջանում, Արագածի հյուսիսային լանջերին) մարզերը³⁸ հարավայինը՝ Էրիկուախին Լուխիունի կենտրոնով /Յուլկերուի³⁹, Գյուզակի⁴⁰, Բերկրիի⁴¹, և Չորավանքի⁴², արձանագրությունների հիման վրա տեղադրվում է Մեմուախինիի-Թաշքուտուն և Արաքսից հարավ ընկած հարակից շրջանում⁴³: Էրիքուախի անվան մեջ Ն.Արոնցը հակված է տեսնելու անվանումը վաղմիջնադարյան Որկուլի՝ «Մասյաց ուռն» գավառի, որը տեղադրվում է Իգուրից հարավ, Մասիսի հյուսիսարևմտյան լանջին⁴⁴: Ուրարտական սեպագիր տեքստերում հիշատակված Էրիքուախի երկիրը, որը ինքնուրույն ցեղային կազմավորում էր, Ա. Փիլիպոսյանի կողմից նաև դիրքորոշվել է Արաքս և Ախուրյան գետերի միախառնման շրջանում և դրանից հյուսիս⁴⁵ փաստորեն տեղայնացվելով Շիրակում նույնացվելով Էրիախիին:

Անդրադառնալով Էրիքուախի և Էրիախի «երկրների» տեղանվանական վերլուծությանը՝ անհրաժեշտ է նշել, որ ուրարտական սեպագրերում վկայված այս երկու

³² Н.Арутюнян, *ՈՂՎ. աշխ.*, էջ 8-9; Н.Арутюнян, *Бияйнили*, *ՈՂՎ.աշխ.*, էջ 200, 253, 271.

³³ Н.Арутюнян, *Земледелие и скотоводство Урарту*, էջ 84-85.

³⁴ КУКН—248.

³⁵ КУКН—էջ 220.

³⁶ КУКН, էջ 67, 123.

³⁷ КУКН—241, F, 4-7: Ս.Հմայակյան, *ՈՂՎ. աշխ.*, էջ 22:

³⁸ Н.Арутюнян, *Земледелие и скотоводство Урарту*, *стр.* 73.

³⁹ КУКН—47,48.

⁴⁰ КУК—49, 50.

⁴¹ КУКН—51.

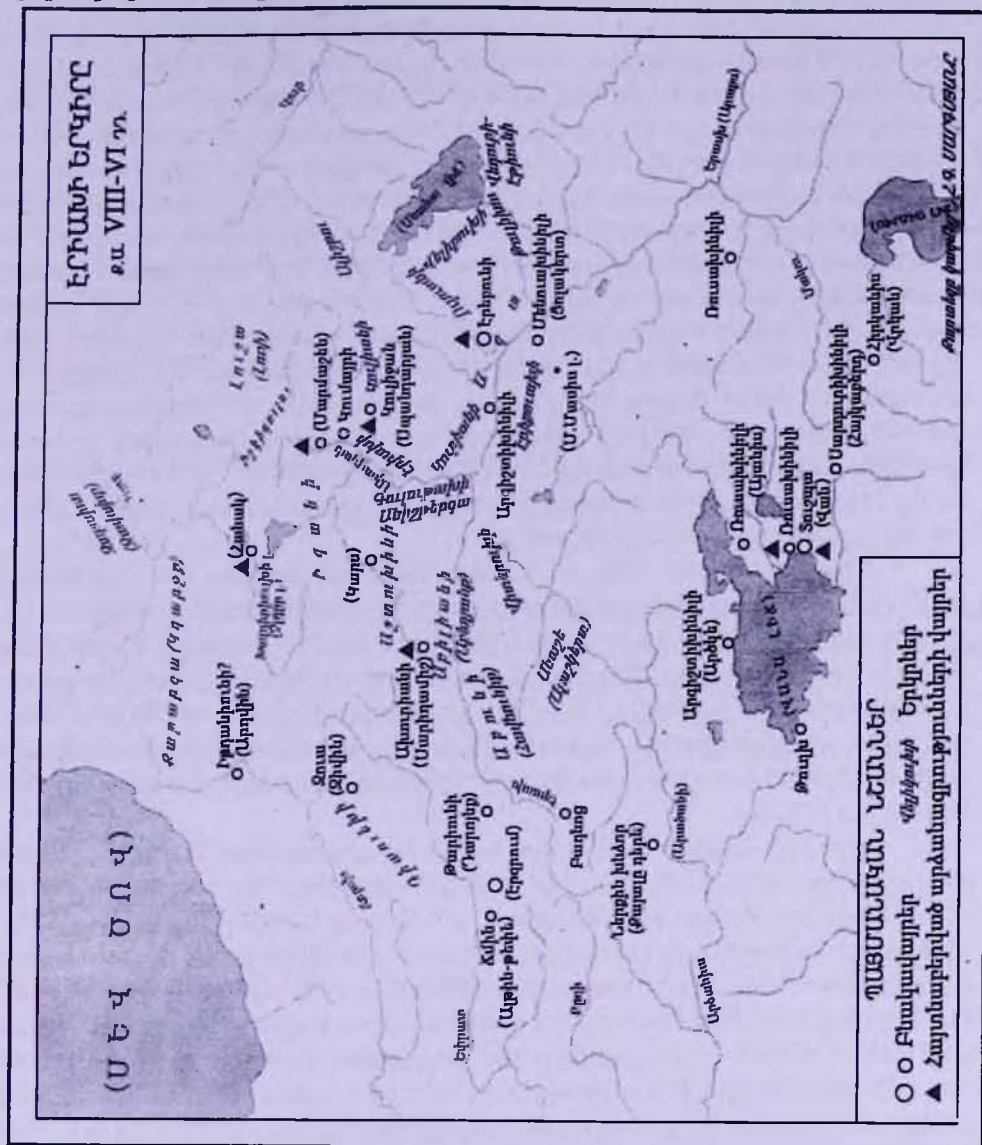
⁴² КУКН—52.

⁴³ Н.Арутюнян, *ՈՂՎ. աշխ.*, էջ 13, 260-261: Н.Арутюнян, *Бияйнили*, *стр.* 420-427.

⁴⁴ Н.Арутюнян, *Земледелие и скотоводство Урарту*, *стр.* 260-261.

⁴⁵ Մ.Փիլիպոսյան, Էրիքուախի և Էրիախի «երկրները» տեղանվանական վերլուծությունների համառոտում, *ԵՊՄԺ հանրապետական IV գիտաժողովի քնդիսներ*, Գյումրի, 2000, էջ 7:

Երկրներն էլ մասնագիտական գրականության մեջ մինչև օրս մեքլայացվել են որպես ինքնուրույն և առանձին ցեղային կազմավորումներ:

Եթիունիի մեջ մտնող և Արարատյան դաշտում տեղադրվող Ուազա-Վազայի հյուսիսարևմտյան հարևաններն էին Էրիախին, որի տեղայնացումը տվել ենք վերը և Կուլիանին Դուրութանի կենտրոնով: Ըստ Արգիշտի I-ի Դուլիջան գյուղի արձանագրության՝ Գյումրուց հարավ-արևելք և Քառանգու գետի ափին՝ Արագածի հյուսիսարևմտյան լանջին թողնված մյուս արձանագրության, Կուլիանի երկիրը տեղայնացվում է Արագածի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան լանջերին և հարող շրջաններում: Արձանագրության հրատարակիչ Մ.Նիկողոսյին ուրարտական Կուլիանիից է բխեցնում գյուղի ժամանակակից Դուլիջան՝ Կուլիջան անվանումը⁴⁶: Ն.Հարությունյանը չի բացա-

⁴⁶ Н.Арутюнян, *Срц. шзһ.*, тг116-117:

ռում նաև այն, որ Կուլիանին Բիսյանական սեպագրերում լավ հայտնի էրիսիսի մի մասն է կազմել⁴⁷:

Այսպիսով՝ Շիրակի վարչական բաժանման մասին անհրաժեշտ է նշել հետևյալը. Զ.ա. VIII դ. Շիրակում վկայված են վեց իշխանություններ⁴⁸. Էրիսիսին, որը տեղադրվում է Ախուրյանի ձախ ափին, այժմյան Ախուրյանի շրջանի և Գյումրի քաղաքի զբաղված տարածքում: Այդ վեց իշխանություններից, ըստ երևույթին ամենագորեղն էր և կենտրոնականը: Ենթադրվում է, որ Էրիսիսիում իշխել է տեղական մի դինաստիա, որի «արքային» Արգիշտիի արշավանքից մի քանի տասնամյակ անց պարտության մատնեց նրա հաջորդը⁴⁹: Կուլիանին, որը տեղադրվում է Արթիկի շրջանում, Կուրիանին, որը տեղադրվում է այժմյան Անիի շրջանում, Գուրթախին, որը տեղադրվում է Արաքսի հյուսիսային և Ախուրյանի արևմտյան ափին, Անիշքերգան, որը նույնպես Արաքսի հյուսիսային ափին է՝ Գուրթախի հարևանությամբ, պատմական Արշարունիքում, որը մինչև Զ.ա. IV դ. մասն էր Շիրակի, Աշտուխիին, որը տեղադրվում է Ախուրյան գետի արևմտյան ափին՝ Սարիղամիշից հյուսիս: Բացի սրանցից անհրաժեշտ է հիշատակել նաև Իշկիգուլու-Իշկիգուլիսի երկիրը, որը, ըստ Արգիշտիի Մարմաշենի արձանագրության, մասնագետները տեղադրում են Շիրակի հյուսիսում⁵⁰ Խալդ-գի-սու-ս-ի առավել ճշգրիտ տեղորոշմանը կօգնի Իրդանիտ/նի/ քաղաքի տեղադրության հարցը, որը մինչև օրս վերջնականապես պարզ չէ:

Արգիշտի I-ի Զ.ա. 780թ. արշավանքը ծանր հետևանքներ չունեցավ հյուսիս-արևմտյան դաշնակցության անկախ գոյության վրա: Միայն տասնմեկ տարի անց Արգիշտին ստիպված կրկին արշավանքի է ելնում այս դաշնակցության դեմ: Զ.ա. 768 թ. ձեռնարկված այս արշավանքից հետո է միայն կազմակերպվում Լուշա-Քաթարգա-Վիտերուխի դաշնակցությունը: Սակայն Շիրակի իշխանությունները համառորեն շարունակում են պայքարել իրենց անկախության համար: Այս մասին է վկայում Արգիշտիի որդի՝ Սարդուրի I-ի տարեգրությունը, որի տվյալների համաձայն՝ արքան ութ անգամ արշավել էր Էրիսիսի:

Էրիսիսի /Էրիանի ձևով/ և Կուրիանիի /Գուրիանիին ձևով/ մասին վերջին տեղեկությունները գտնում ենք Զ.Ա. VIII դ. վերջին քառորդին փորագրված Ռուսա I-ի «Ծովինարի» արձանագրությունում /տող 8,11/⁵¹: Այստեղ էլ Էրիսիսին և Կուրիանին հիշատակված են Ուրարտուի դեմ մարտնչող իշխանությունների թվում: Ինչ վերաբերում է Eria-hi/Eria-ni⁵² ձևերի hi/ni վերջավորություններին, ապա այս առումով ուշագրավ է Ի.Դյակոնովի հատուկ անունների ձևի մասին հետևյալ կարծիքը, որտեղ նա հատկապես կանգ է առնում պետությունների կամ քաղաքների վերջում պարտադիր հանդիպող -ni/-e- ածանցի վրա. Ի.Դյակոնովը կարծում է, թե այս ածանցը չի պատկանում այլալեզու անվանմանը, այլ կարելի է համարել ուրարտական դետերմինատիվ ցուցանիշ, որը հեշտությամբ կարելի է փոփոխել՝ օգտագործելով -hi- ֆորմատիվը, որը կազմում է

⁴⁷ H.Apyтoвeт, նշվ. աշխ., էջ 116-117:

⁴⁸ Մ.Համայակյան, նշվ. աշխ., էջ 22: Ա.Փիլիպոսյան, Կրոնա-քաղաքական ընդհարումները Վանտոսպի /Ուրարտու/ թագավորությունում և Իշքիգուլու-Իշքիգուլիսի երկիրը, ԵՊՄԺ հանրապետական III գիտաժողով, Գյումրի, 1998, էջ 17-18:

⁴⁹ Մ.Համայակյան, Էրիսիսին՝ աստվածապետություն, ԵՊՄԺ հանրապետական II գիտաժողով, Գյումրի, «Կոմայրի» հրատ., 1996, էջ 12-13: Տ.Դավալյան, Խալդ-գի-սու-սու երկիրը և սկյութները, Խալդյան գոթությամբ... Հողվածների ժողովածու նվիրված Բորիս Պիտրովսկու 100-ամյակին, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Եր., 2010, էջ, 34-50:

⁵⁰ Տ.Դավալյան, նշվ. աշխ., էջ 35: H.Apyтoвeт, նշվ. աշխ., էջ 94:

⁵¹ КУКН-389.

⁵² Մ.Իսրայելյան, Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն /ըստ արձանագրական ու հնագիտական տվյալների/, «Հայաստան», հրատ., Եր., 1971, էջ 6:

ստացական ածական⁵³: Նա մի շարք պետությունների և քաղաքների անվանումներ տալիս է առանց -նի-, -ի-ածանցի, օրինակ՝ Էրեբու-Էրեբունիի, Կելիու-Կիելիունիի, Վելիու-Վելիկուխիի փոխարեն⁵⁴:

Ելնելով ասվածից՝ կարելի է եզրակացնել, որ Էրիախի անվան Էրիա-ի ոչ ձևը ստանալով -նի ածանցը Ռուսա I-ի «Ծովինարի» արձանագրությունում հանդես է գալիս «Էրիանի» ձևով:

Այսպիսով, Ք.ա. VIII-VI դ. Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան մասի ցեղերը, հետզհետե համախմբվելով, ստեղծել էին բավականին ուժեղ ցեղամիություններ: Դրանցից մեկի կենտրոնն էր հետագա Շիրակը, որի բնակչության էպոնիմ-նախնին, նրա հավաքական կերպարի բանահյուսական անձնավորումն էր հայկազն Շարան: Պատմահորը հասած հայկական հին ավանդազրույցների համաձայն՝ Շարայից և նրա սերունդներից էին սերած վաղ միջնադարյան Հայաստանի Շիրակում, Արշարունիքում և Գուգարքում իշխած հայկական ծագմամբ նախարարական տոհմերը:

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ ШИРАКА В VIII-VI вв. до р.Х.

Резюме

И. Авагян

В статье рассмотрены вопросы административного деления и местоположения исторического Ширака в VIII-VI вв. до р. Х., частью которого являлись "страна" Эриахи и сопредельные территории. Впервые составлена карта Административного деления Ширака в VIII-VI вв. до р.Х., на которую нанесены "страны" Эриахи, Кулиани, Куриани, Гулутахи, Аништерга, Аптухини, входящие в состав конфедерации Эриахи, а также "страна" Ишкигулу, входящая в состав конфедерации Луша.

⁵³ Б.Пиотровский, *Взл. шз/у.*, էջ 34:

⁵⁴ Նույնը: